

Wat valt op aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer van 12 sept. 2012?

Over een politieke aardverschuiving

Prof.dr. Arno Korsten
Honorair hoogleraar bestuurskunde aan de Universiteit Maastricht
en emeritus hoogleraar aan de OU
Voormalig lid van het bestuur van de Ned. Kring voor Wetenschap der Politiek

14 september 2012

Elke verkiezing kent wel een bijzonderheid

Verkiezingen worden vaak door een of twee bijzonderheden gekenmerkt. Wat was op 12 september 2012 bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer opmerkelijk: een van de televisiedebatten, of de kiezersopkomst, of het grote verlies van de ene partij of de grote opmars van een andere? Of was het een campagne met uitglidders, met grote fouten van een lijsttrekker en geen fouten van een ander? Het waren de verkiezingen van de tweestrijd, van PvdA-lijsttrekker Samsom (knappe winst na zwakte in de peilingen) en VVD-lijsttrekker Rutte (grootste winst en grootste partij van het land) en Roemer (grote terugval na positieve score in peilingen). En van nieuwe woorden als fact checking, gordijnbonus en tweede scherm. Het waren ook de verkiezingen 'pro-Europa' want de anti-Europapartijen SP en PVV verloren en zitten elk onder de 20 zetels. 'Brussel' verkeerde niet in een juichstemming maar haalde opgelucht adem, zeker ook omdat Rutte de eerste premier in een EU-land was die niet electoraal afgestraft werd vanwege de EU-hulpmaatregelen om de economische dip en schulden crisis van o.a. Griekenland aan te pakken. Ik licht dit toe.

Deze keer: veel bijzonderheden

Er waren deze keer veel meer dan enkele genoemde bijzonderheden. Er was allereerst sprake van een aantal paradoxen.

Eerste paradox: Er namen veel partijen deel aan de verkiezingen. Je hoort: 'moet kunnen om zo allerlei politieke minderheden toe te laten'. 'Hooft bij een pluriforme maatschappij'. Maar wat is de praktijk? Veel 'kleintjes' doen al jaren mee aan verkiezingen maar er komt (bijna) geen enkele grensverleggend praktisch voorstel uit de mond van de lijsttrekkers, ze halen de opiniepagina's niet met een bijzonder voorstel en ze krijgen nauwelijks stemmen.

Democratische folkore dus.

De Piratenpartij, de Partij voor Mens en Spirit (MenS, Lea Manders), de Libertarische Partij, Democratisch Politiek Keerpunt (lijst-Brinkman), de Liberaal Democratische Partij, de Anti-Europa Partij, SOPN. Het werd met deze partijen op 12 september niks. Ze behaalden geen zetel. De enige nieuweling was Henk Krol met 50 Plus (2 zetels). Dus **de ideologie van 'laat het kiessysteem ruimte bieden aan nieuwelingen' is nagenoeg een farce**. Zelden blijken nieuwe partijen de maatschappelijke onderstroom zo te vatten, te begrijpen en te vertolken, en 'de snaar van de kiezers' zo te raken dat ze ineens in de Tweede Kamer komen. Blijkbaar is het voor initiatiefnemers niet eenvoudig om een mediageniek persoon te vinden, organisatievermogen te genereren en kennis te verzamelen, die een partij wel een lift geeft.

Tweede paradox: Veel lijsttrekkers benadrukten op tv dat het ging om inhoud maar op televisie kreeg de lijsttrekkers in debatten, in 'The Voice of Holland'-achtige settingen en andere 'formats', juist nauwelijks tijd om iets te vertellen. **Hoezo inhoud?** Er was geen sprake van een debat tussen Rutte en Samsom dat een uur duurde. De praktijk in Frankrijk is

juist anders: wel lange debatten maar het systeem is daar ook anders. In Nederland zijn de debatjes kort en wordt er stevig geklokt. Het gevolg is dat een lijsttrekker nauwelijks een betoog kan opbouwen.

Derde paradox: Hebben de debatten iets wezenlijks nieuws opgeleverd? Het gaat in de wereld steeds meer over het bereiken van meer duurzaamheid (schone energie, elektrische auto's, verantwoord voedsel, etc.) maar de Nederlandse verkiezingen van 12 september gingen er nauwelijks over. GroenLinks verloor dan ook stevig.

Vierde paradox: De VVD baarde in de periode na 2006 de PVV en de PvdA hielp de SP groeien. Na de verkiezingen van september 2012 moesten PVV en SP weer 'terug het hok in'. De PVV verloor en de SP won niet. VVD en PvdA wonnen door de terugkeer van weggelopen volk uit PVV en SP en zij die wegliepen bij het CDA. Maar een vaste nieuwe aanhang levert dat niet op. Een nieuwe stabiliteit is niet verzekerd. De VVD en PvdA kunnen niet eenvoudig rekenen op een stabiele achterban.

Vijfde paradox: Het midden lijkt zich te herstellen en VVD en PvdA kunnen samen gaan regeren maar de electorale strijd ging nu juist tussen deze partijen. Rutte riep in de aanloop naar 12 september dat het met de socialisten nooit goed gaat. De partijen liggen ideologisch ver uit elkaar. Samen regeren ligt dan ook niet voor de hand. Maar zijn de leiders niet juist pragmatisch? Daarin zou een brug kunnen liggen.

Het waren dus, zo gezien, zeer boeiende verkiezingen. Er valt veel over te zeggen.

Niet voor de stilstand

Nederland koos op 12 september **niet voor de stilstand** van de PVV (terug naar de gulden) of SP (blijf af van.... enz.) maar voor 'change'. De meerderheid van de keizers wil dat er weer geregeerd wordt. In tegenstelling tot de verwachting is geen vier- of vijfpartijkabinet nodig maar hebben twee partijen, die elkaar flink bestreden – dat wel – met in totaal 41 (VVD) + 38 zetels (PvdA) al een meerderheid in de Tweede Kamer (samen 79 zetels), zij het niet in de Eerste Kamer. Twee partijen zijn voldoende om tot een kabinet te komen. Dat hadden en hebben weinigen op 1 september verwacht. Het gevolg: minister Kamp (VVD) werd gevraagd als verkenner op te treden na de Koningin na een besluit van de Tweede Kamer niet meer de centrale rol speelt in het coalitievormingsproces.

De opkomst niet bijzonder

De kiezersopkomst op 12 september was met 73 procent geen bijzonderheid. In 2006 kwam 80 procent op, in 2010 75 procent. De opkomst was dus lager dan vorige keren. Kamervoorzitter Verbeet betreurde de daling.

Veel burgers baalden ervan dat ze zo vaak naar de stembus moeten omdat een kabinet het laatste decennium nooit de rit uitzit.

Dat de opkomst desondanks niet hoger was dan 75 procent is verrassend omdat de verkiezingen de laatste twee dagen voor de verkiezingen uitmondde in **een nek-aan-nekrace** tussen Rutte (VVD) en Samsom (PvdA) over wie de grootste partij zou worden. Nee, de opkomst was in september niet de grote bijzonderheid, de nek-aan-nekrace wel. Ik kom erop terug.

Campagne

Er is in de aanloop, in de campagne altijd wel **een omslagmoment**. Dat omslagmoment was deze keer de **neerwaartse spiraal** waarin Roemer met de SP tijdens de campagne na aanvankelijk hoge scores in de peilingen, belandde.

In de aanloop leek de SP met aanvoerder Roemer en 15 zetels in de Tweede Kamer volgens de peilingen aan een grote opmars bezig. Volgens de opiniepeilingen zou de partij misschien wel 30 zetels halen, verdubbelen in de Kamer dus. Het uiteindelijk resultaat was en bleef echter 15 zetels, evenveel als de partij er had. Er is dus wat bijzonders aan de hand geweest.

Als een partij de verwachte winst niet haalt, dan gaat die mogelijk naar een ander. De grote winnaars werden VVD en PvdA. Het waren dus **niet de verkiezingen van de SP** maar van de VVD (van 31 naar 41 zetels: 10 zetels winst). Ook de PvdA scoorde goed nadat ze in de peiling was teruggevallen naar pakweg 15 zetels: van 30 naar 38 zetels (8 zetels winst). Dus een knap herstel en uiteindelijk winst. Veel kiezers van de PvdA die de laatste jaren waren uitgeweken naar de SP keerden terug naar het honk.

Het **CDA** verloor: van 21 naar 13 zetels. Een **desastreus resultaat**.

D66 (Pechthold, 10 zetels vóór de verkiezingen) scoorde goed, hoewel D66 in augustus en september 2012 wel in 'winst' terugviel: van 10 naar 12 zetels.

GL scoorde na de tweestrijd tussen Sap en Dibi, gewonnen door Jolanda Sap, toch matig; GL stond in de peilingen verlies een dat verlies bleek ook na de verkiezingen. GL ging van 10 naar 3 zetels. De tweestrijd om het GL-lijsttrekkerschap tussen Sap en Dibi heeft winnaar Sap weinig zegeningen gebracht. Dat bleek voor de verkiezingen en zou op 13 september blijken.

Kiezersgeografie: het land kleurt blauw

Wie kijkt naar de kaart van Nederland en beziet welke partij per gemeente de grootste is geworden bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2012 constateert dat de VVD in veruit de meeste gemeenten van Nederland de grootste partij werd. Het veruit grootste deel van de kaart kleurt **blauw**, met enige uitzonderingen voor **rode plekken**.

De VVD brak nu door en verdrong voor het eerst echt het CDA in 'suburbs' en vooral plattelandsgemeenten. De strijd op de electorale **'battle fields'** Brabant en Limburg werd door de VVD van het CDA en de PvdA gewonnen. En land- en tuinbouwers hebben in de VVD een betere vertolker van hun belang als ondernemer gevonden dan in het CDA.

De PvdA was de grootste partij in veel grote steden (Amsterdam, Den Haag, Zaanstad, Rotterdam, Maastricht, Groningen, Nijmegen), in de provincies Friesland, Groningen en een deel van de Drenthe, Zeeland, een deel van Gelderland (Nijmegen, en langs de grens richting Doetinchem) en Parkstad. Kortweg: groot in steden, het arme platteland en krimpgebieden.

De SP is de grootste in de thuisbasis van Roemer (de gemeente Boxmeer), verder nauwelijks ergens anders. Dus niet in Oss, de woonplaats van partijvoorzitter Marijnissen.

Het CDA is nergens meer de grootste op delen van Overijssel, zoals de gemeente Hellendoorn, na.

De christelijke SGP is de grootste in bolwerken als de gemeenten als Urk (51 procent van alle stemmen naar de SGP; naar CU 18 procent), Nunspeet (SGP 24,1 procent; CU 13,4 procent), Staphorst (32,6 procent SGP; CU 16,6 procent),

Zwartewaterland (20,9 procent SGP; CU 17,1 procent) en delen van Zeeland. De ‘bible belt’ herken je echter niet meer op de kaart. De CU is groot in Bunschoten en Oldebroek.

De PVV is de grootste partij in Rucphen en een paar Limburgse gemeenten.

Tabel: Uitslag TK-verkiezingen in september 2012 in vergelijking met 2010

Partij	TK 2012	TK 2010	Winst of verlies
VVD	41 zetels	31 zetels	+10 zetels
PvdA	38	31	+ 7
PVV	15	24	- 9
CDA	13	21	- 8
SP	15	15	--
D66	12	10	+ 2
GL	4	10	- 6
CU	5	5	--
SGP	3	2	+1
PvdD	2	2	--
50Plus	2	0	+2
totaal	150	150 zetels	

De verkiezingen van Diederik Samsom: schoot ineens omhoog

Wat benzine is voor de auto en het woord voor de dominee is een campagne voor de verkiezingen.

Mijn inziens waren het, uitgaande van de campagnes vooral **de verkiezingen van Samsom** (PvdA). Hij kon aanvankelijk de partij, die afscheid had genomen van de vorige lijsttrekker Job Cohen, niet uit het moeras trekken. De PvdA scoorde slecht in de peilingen.

Samsom zat er na de val van het kabinet-Rutte ook niet bij toen de tijdelijke ‘Kunduz’-coalitiepartners met hulp van Jan-Kees de Jager (CDA-minister van Financiën) een (begrotings)akkoord formuleerden (eis uitkomen op -3% begrotingstekort). Had wel ontmoeten, werd gezegd. Samsom bleef met zijn partij dan ook **lang in de peilingen op verlies** staan ten opzichte van het aantal zetels in de Tweede Kamer maar ineens was er na een debat tussen de lijsttrekkers **de omslag**. Samsom oogde fris, zat goed in het pak (met stropdas) en sprak langzamer. Geen verbetering, geen agressie meer (waarmee hij in de Greenpeace-tijd nog bekend werd) en geen gekat naar anderen. Zijn dossierkennis was in orde. Hij was bovendien de rustige bemiddelaar tussen partijen. Elsevier (150912) sprak van een ‘zalvende dagsluiters’. Hij won een paar debatten en dat werd breed uitgemeten in de pers. In Roemer zag een aantal SP-sympathisanten als het erop aankomt, toch geen premier. Deze groep keerde terug op het PvdA-nest.

Uiteindelijk was de opmars van Samsom niet verkeerd voor de VVD want op het laatst werd het een strijd tussen Rutte en Samsom om de grootste te worden: de eerder gememoreerde nek-aan-nekrace.

De uitslag: misschien toch de verkiezingen van Rutte

Wie naar de uitslag kijkt, die op 13 september bekend werd, komt tot een iets ander beeld dan dat het de verkiezingen van Samsom waren. De VVD werd de **grootste partij** met 41 zetels; tien zetels winst (Kamerzetelaantal bedroeg 31 zetels). De grootste winst voor de VVD ooit na eerdere grote zeges met lijsttrekkers als Frits Bolkestein (1994) en Ed Nijpels (1982). VVD'ers zullen dus zeker zeggen dat het **een tweestrijd** was Rutte-Samsom, gewonnen door

Rutte. De PvdA kreeg zilver, met 38 zetels na de verkiezingen van 12 september, en de SP werd winnaar van de bronzen plak (15 zetels).

D66 won twee zetels en kwam uit op 12 zetels. Het CDA kreeg 13 zetels. Dus na de twee grote partijen volgt op afstand een reeks kleinere. GroenLinks viel terug naar 3 zetels: een enorm verlies.

Het politieke midden herstelt zich

Waren het de verkiezingen van het herstel van het politieke midden? Niet helemaal want het echt midden is het CDA en die partij verloor. In zekere zin horen VVD en PvdA echter ook tot het midden want het CDA regeerde bijna altijd met hetzij de VVD of de PvdA. Daarom kan verdedigd worden dat middenpartijen zich herstelden en hun positie heroverden op de flanken. De kiezers waren het weglopen uit het kabinet Rutte-Verhagen en het gedoe in de PVV beu.

Dat de VVD en PvdA wonnen en als grote partijen uit de strijd komen, impliceert dus zeker dat de flanken minder sterk uit de bus kwamen. De rechter flankpartij PVV viel terug van 24 naar 13 zetels en de linker flankpartij SP bleef op 15 zetels staan en GroenLinks verloor aanzienlijk.

Dat betekent tevens dat de anti-Europa-partijen PVV en SP verloren. De verkiezingsuitslag die 13 september bekend werd, is er dan ook een van: **winst voor Europa**.

Nu de verdere typering. We gaan terug naar de campagne.

1. **Verkiezingen van de onzekerheid.** Het waren ook verkiezingen van de onzekerheid. Nederland zit met de andere eurolanden met een schulden crisis, een bankencrisis en een economisch recessie. De vraag is wat die crises voor Nederland betekenen. Diverse partijen menen dat nu hervormingen nodig zijn om Nederland weer sterker te maken, zoals herziening van de hypotheekrenteaf trek, het vlottrekken van de woningmarkt, de zorgkosten terugdringen en de marktwerking tussen ziekenhuizen verminderen. En dan overkomt de burgers ook nog de dreiging van een ingreep in de pensioenen, langer doorwerken en een flexibilisering van de arbeidsmarkt (verlaging van de ontslagbeperking). Wat dan te stemmen? Veel meer kiezers dan in 2006 of 2010 waren lang onzeker.
2. **Verkiezingen van het ‘grote zweven’.** De onzekerheid bleek uit de enorme groep kiezers die tot drie weken voor de verkiezingen niet zeker wist op welke partij ze ging stemmen. Nagenoeg de helft van alle kiezers behoorde lang tot de twijfelaars. Pakweg een op de vijf kiezers kiest pas de dag voor de verkiezingen de partij van zijn of haar keuze of op de dag zelf. Dan kan ook verklaren waarom de je nooit weet of de peilingen op het laatst nog juist de situatie in electoraal Nederland goed weergeven.
3. **Meer dan ooit grijpen naar de StemWijzer.** Vanwege de onzekerheid raadpleegden veel burgers de StemWijzer. Op de verkiezingsochtend van de verkiezingen, 12 september, nog 110.000 kiezers; dit getal liep in de loop van de dag nog op naar 200.000. Maar de wijzer verschaft lang niet altijd zekerheid. Tal van kiezers komen op de wijzer bij een andere partij uit dan ze denken te moeten stemmen.
4. **Campagnes hebben zin: Lazarus staat op.** Kon de PvdA eigenlijk nog wel winnen? Omdat er veel twijfel was, valt er in campagnetijd nog veel te winnen. Marjet Hamer

(PvdA-Kamerlid) stelde meer dan zes weken voor de verkiezingen dat de PvdA nog de grootste kon worden. Toen een absurde verklaring maar Samsom, als voorman van de PvdA trok de PvdA toch snel na het eerste debat omhoog in de peilingen.

5. **Debatten deden er dus toe.** Emile Roemer (SP) stond voor het begin van de debatten hoog in de peilingen maar zakte terug na de eerste twee debatten. Velen zagen in hem de vriendelijke buurman of een aardig familielid maar nog niet de premier. Ook was er twijfel over zijn dossierkennis. Zijn repliek: we staan in de peilingen nog steeds op winst, ook als die minder hoog oogt dan eerst. Samsom daarentegen kwam opzetten – wat weinigen verwachtten - omdat hij zich de rustige, goed in het pak zittende staatsman in wording toonde te midden van gekissebis van anderen.
6. **Afspraken vooraf zetten op verkeerde been.** Het vooraf maken van (campagne)afspraken wie gaat strijden om de winst, tussen de VVD en SP, bleek een vergissing. Het campagne team rond Mark Rutte had gedacht de strijd te moeten aangaan met Emile Roemer en zo lang mogelijk buiten schot te blijven maar dat lukte niet. Samsom naderde snel in de peilingen en bleek in de ‘winning mood’; Roemer zakte weg; weinigen zagen in hem (al) een toekomstige premier. Daarom werd de strijd uiteindelijk vooral een strijd tussen Rutte en Samsom: welke partij wordt de grootste? Het Rutte-team moest dus tijdens de campagne ineens rekening houden met de PvdA. De afspraken telden niet meer. Met afspraken moet je oppassen. In 2002 hadden Hans Dijkstal (VVD) en Ad Melkert (PvdA) ook al afspraken gemaakt en ook toen werd buiten een derde gerekend (Pim Fortuijn). Ook toen een grote vergissing.
7. **Verkiezingen van de teloorgang van het CDA?** Het CDA kreeg een groot verlies voor de kiezen. Sybrand Buma kon dit verlies niet verhinderen. Hij nam het al ver voor de verkiezingen. Het waren daarmee ook de verkiezingen van de decimering van het CDA. **Opvallend was dat van de CDA-coryfeeën niet iedereen Sybrand van Haersma Buma steunde.** Herman Wijffels, oud-informateur en SER-voorzitter, stemde op de nr. 2 op de CDA-lijst Mona Keijzer uit Purmerend (mededeling in Nieuwsuur, 14 september). Deze daad had veel weg van de ‘move’ van Ruud Lubbers die ooit lijsttrekker Elco Brinkman afbrandde met de mededeling dat hij op Ernst Hirsch Ballin zou stemmen. Buma werd nog steeds nagedragen dat hij ooit het kabinet- VVD-CDA met gedoogsteun van de PVV had verdedigd. Het gezag van Buma als CDA-leider werd dus voor en na de verkiezingen van 12 september in eigen kring aangetast. De crisis in het CDA zet zich dus voort.
8. **Mediahype rond Samsom.** Debatten worden verslagen in de kranten en op radio en tv. Deed persmedia ertoe? Zeer. Ze zorgden door de peilingen en de herhaling voor **een stemmingsomslag.** Het waren in feite door de media sterk beïnvloede verkiezingen (iemand schreef zelfs: ‘de meest gemanipuleerde verkiezingen’). Anders gezegd: het was een door media gedomineerde campagne. In zekere zin logisch want zonder tv kan de lijsttrekker niet bestaan. Het is niet daarop dat ik doel. Eerder op het volgende: Toen Samsom eenmaal een keer tot winnaar uitgeroepen was van een debat, werd dat *steeds weer herhaald*. Hij was het positieve gezicht. De peiling lieten een stijging voor de PvdA zien, waardoor op het laatst iets ontstond van ‘hij kan misschien wel gaan winnen’. Hem werd ook de hand boven het hoofd gehouden. Er werd geen kwaad woord over hem verteld. Dat deed het zelfvertrouwen in de PvdA enorm groeien. Het werd weer ‘accepté’ om te zeggen dat je PvdA ging stemmen. Roemer werd in twee weken tijd vrijwel gevloerd. De volkskrant en NRC Handelsblad

brachten de laatste dagen voor de verkiezingen steeds twee gezichten: alsof het tussen hen ging om wie de grootste zou worden. Voor volgende verkiezingen valt door campagne teams dan ook veel te leren uit deze. Zoals dat de uitslag van de verkiezingen een maand voor de verkiezingen nog niet te voorspellen is. En dat nogal wat kiezers tot op het laatst te beïnvloeden zijn.

9. **Fact checking.** Er bleek gerommeld te zijn met het aanleveren van verkiezingsprogramma's aan het Centraal Planbureau. Zo bleek dat de SP het doorwerken na het 65ste levensjaar toch op een bepaald moment in de tijd voor mogelijk te houden, althans volgens aan het CPB aangeleverde materiaal. Dat stond niet in het programma en deed twifelen aan de geloofwaardigheid. Toen ook Rutte beschuldigd werd van niet de juiste inhoud weergeven van het eigen programma en dat van anderen ontstond als vanzelf de behoefte aan checken. Een nieuw woord kwam opzetten: het checken van de feiten, fact checking. Meer politici beschuldigden elkaar van verkeerde cijfers. Joost Karhoff van Nieuwsuur zocht het uit en ook Rob Wijnberg liet zich in een ander programma op dit vlak gelden. Een nuttige operatie in een politieke democratie.
10. **Meer nieuwe woorden: gordijnbonus.** Onder een gordijnbonus wordt verstaan dat kiezers in peilingen niet uitkomen voor hun eerste voorkeur, bij voorbeeld omdat het in bepaalde kringen 'not done' is om voor die voorkeur uit te komen, maar eenmaal in het stemhokje stemt men toch op die partij. De PVV heeft wel eens voordeel gehad van dit fenomeen. Zo een partij wordt dan onderschat in de peilingen en heeft in werkelijkheid meer aanhang. Aan wie de gordijnbonus is toegefallen is onduidelijk. Geheel nieuw is het woord niet want het dook al in 2006 in dagbladen op. Sinds 2008 staat het woord in de digitale editie van Van Dale. Maar het woord begon in 2012 aan eentweede leven. Vaak kwam je 'gordijnbonus' tegen in tal van kranten.
11. **Het tweede scherm.** Ook een nieuw fenomeen was het tweede scherm. Het eerste scherm is de televisie. Maar inmiddels heeft de kijker meer in handen terwijl hij tv kijkt: bij voorbeeld een laptop, een iPad of een andere tablet. Kiezers die meer wilden weten, werden vaak verwezen naar meer gegevens die via internet te verkrijgen waren. Er zijn soms websites of speciale apps beschikbaar waardoor de kijker zich nog met het verloop van het programma kan bemoeien of vragen kan stellen.
12. **De strategische stem.** Het lijkt erop dat er vaker strategisch gestemd is dan voorheen. Wat betekent dat? Dat je niet je eerste voorkeur volgt maar stemt op partij X om die de grootste te maken of om te voorkomen dat partij Y wint. Bewijs voor meer strategisch stemmen is verkregen? Voor sommigen was een motief om op Samsom te stemmen dat Rutte in het eerdere kabinet een pact met Wilders had gesloten en daarom geen premier meer mocht worden. De kiezer kon ook anders redeneren: hoewel men misschien D66 toegedaan was, kon men door op Rutte te stemmen voorkomen dat Samsom in het Torentje belandt.
13. **Irritatie over zoveel stembusgangen.** Gaan mensen nog steeds met genoeg stemmen? Velen hebben zich groen en geel geërgerd dat ze weer moesten gaan stemmen. Sinds 2000 heeft geen kabinet de rit uitgezet. Gerry Eyckhof van het NOS-Journaal maakte er op 12 september om 18.00 uur melding van.

14. **Premierbonus kleiner.** Er is twijfel of Mark Rutte echt een premierbonus in ontvangst heeft kunnen nemen. Maar de VVD werd wel de grootste partij bij de verkiezingen met 41 zetels. Dus Rutte heeft het per saldo goed gedaan.
15. **Exit polls.** De exit polls georganiseerd door NOS/RTL waarvan de resultaten op de verkiezingsavond 12 september om 21.30 uur – een half uur na de sluiting van de stembureaus werden gepresenteerd, waren een succes. De uitslag werd toen al vrij precies voorspelt. De VVD 41 zetels, de PvdA 40 (werd 39) en de SP zou niet de verwachte winst incasseren maar gelijk blijven (15 zetels).

Dit waren de verkiezingen van Rutte en Samsom. Rutte won en de VVD bleef de grootste partij.

Er was een omslagmoment dat kenmerkend was voor de verkiezingen van 12 september – met name de opmars van Samsom - maar in feite waren er meer nieuwigheden: de toename van het aantal twijfelaars, fact checking, het grote verlies van het CDA, het zagen aan de poten van lijsttrekker Buma.

De onzekerheid over wat het electoraat vindt, is groter dan ooit. Draagvlak vinden en houden voor maatregelen, zal in de toekomst belangrijk blijven. Het populisme zal nog niet verdwijnen. De steun voor VVD en PvdA kan zomaar wegvallen.